

ГЛУШАН О.В.

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО: ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ РОКИ

У статті висвітлюються обставини і чинники становлення С.В.Бородаєвського як особистості у дитячі та юнацькі роки. Проаналізовано вплив родинного оточення і виховання, місць народження та проживання, гімназійного й університетського середовищ на формування характеру та світогляду вченого.

Персоналізація історичної науки, утвердження в ній гуманістичних, людиноцентристських поглядів на минуле й сучасність зумовили посилений інтерес дослідників не лише до реконструкції перебігу професійної, громадської, наукової, творчої діяльності історичних особистостей, а й до створення багатомірних просопографічних портретів цих діячів, що відображають їх походження, світогляд, особистісні, етно- та релігіопсихологічні характеристики, внутрішню мотивацію доленосних вчинків, сюжети приватного життя тощо.

Написання розгорнутої наукової біографії українського вченого зі світовим ім'ям, громадського й державного діяча доби Української революції 1917-1920 рр., активного члена української міжвоєнної еміграції у Чехо-Словацькій Республіці Сергія Васильовича Бородаєвського (1870-1942) теж неможливе без з'ясування витоків і чинників формування його як особистості з усіма притаманними їй індивідуальними якостями та характеристиками. У незначній за обсягом історіографії, присвяченій С.В.Бородаєвському, відсутні спеціальні дослідження з даного питання. У стислих розвідках біографічно-довідкового характеру, що з'явилися за життя та відразу після смерті діяча [1, стлб.622; 2-4], подано уривчасті відомості про походження, місця народження і навчання С.В.Бородаєвського. Таку ж загальну і поверхову інформацію про дитинство та юність вченого зустрічаємо у працях дослідників з української діаспори [5, с.114-115; 6, с.27-28], де тільки й вивчалися життєвий шлях і наукова спадщина С.В.Бородаєвського у період з 20-х до кінця 80-х років ХХ ст. Зі здобуттям Україною незалежності триває процес поступового повернення імені вченого з вимушеного забуття: до вітчизняних енциклопедичних видань внесено біографічні довідки про нього [7; 8], з'явилися роботи, присвячені різним аспектам життєдіяльності та наукового доробку вченого [9-12], опубліковані окремі документи про С.В.Бородаєвського з зарубіжних і вітчизняних центральних та місцевих архівосховищ [13-15], виданий короткий біобібліографічний покажчик робіт вченого [16]. Наявну інформацію про родинне середовище діяча збагатила публікація листа його дружини, О.А.Бородаєвської, до їхнього онука Сержа, що зберігається в особистому архіві одного з нащадків й водночас генеалога роду - В.І.Бородаєвського [17, с.28-32]. Разом з тим, питання формування С.В.Бородаєвського як особистості і науковця не ставилося дослідниками з належним ступенем конкретності й досі залишається малодослідженим. З огляду на це, авторка має на меті з'ясувати обставини і зовнішні чинники (соціальне походження, регіон народження та проживання, родинне оточення і виховання, місця навчання) розвитку особистості С.В.Бородаєвського у дитячі та юнацькі роки, адже саме у цей період було сформовано основні риси характеру майбутнього вченого й закладено орієнтири його світоглядних і громадсько-політичних поглядів.

Згідно з записом у метричній книзі Успенської церкви м.Охтирка, С.В.Бородаєвський народився 28 серпня (охрещений - 10 жовтня) 1870 р. у м.Охтирка тогочасної Харківської губернії (нині - районний центр Сумської області) у родині титулярного радника Василя Йосиповича та Надії Василівни (у дівочстві - Потаєвої) Бородаєвських [18, арк.168зв.-169]. В автобіографії вчений зазначав, що походив “з української шляхетної сім'ї Зеньківського повіту, на Полтавщині; меж предків мав також і запорожців” [19, арк.1]. Давній дворянський рід Бородаєвських-Бородаїв неодноразово згадувався єпископом Філаретом (Гумілевським) в його “Історико-статистичному описі Харківської єпархії”, починаючи з XVIII ст. [20, стлб.429]. Згідно з матеріалами “Нового енциклопедичного словника” видавництва “Брокгауз-Ефрон”, свій початок він веде від козацького сотника Йосипа Івановича Бородаєвського (початок XVIII ст.) [1, стлб.622]. За даними ж нащадків цього роду і водночас його генеалогів - Віктора Ігоревича та Андрія Вікторовича Бородаєвських, він був започаткований ще у XVII ст. [17, с.24]. Його основоположники були у числі перших переселенців з Правобережної України до Охтирського слобідського козацького полку в середині - другій половині XVII ст. Серед представників роду Бородаєвських були сотники слобідських козацьких й офіцери гусарських полків (зокрема, герой Вітчизняної війни 1812 р. Йосип Йосипович Бородаєвський (1791-?), священники і викладачі, політичні та громадські діячі (меценат Олександр Іванович Бородаєвський (1844-1914), науковці (дослідниця старообрядництва Варвара Іванівна Ясевич-Бородаєвська (1859-1920), митці (поет Валеріан Валеріанович Бородаєвський (1874 (1875) - 1923), художник Сергій Йосипович Бородаєвський (1839-1890). Про родичів С.В.Бородаєвського по материнській лінії відомо лише, що його дідусем був “росіянин Василь”, а бабусею - “українка Єлизавета” Потаєві [21, арк.60].

Важливу роль у формуванні світогляду і громадсько-патріотичних поглядів С.В.Бородаєвського відіграло саме родинне коло. Згідно з даними “Списку дворян, внесених в дворянську родословну книгу Полтавської губернії”, сім'я майбутнього вченого складалася з батька Василя Йосиповича, матері Надії Василівни та чотирьох синів - Олександра, Сергія, Євгена та Володимира [22, с.62]. Крім синів, у родині Бородаєвських було ще три доньки, однак усі вони померли у ранньому віці [17, с.29]. Батько, Василь Йосипович, закінчивши фізико-математичний факультет Харківського університету, протягом усього життя віддано працював на педагогічній ниві рідного краю: викладав арифметику і геометрію в Павлівському, Богодухівському, Охтирському повітових училищах, був штатним наглядачем Ізюмського, Охтирського, Острогозького, Лебединського повітових училищ, обирався головою Охтирської повітової училищної ради, призначався членом Острогозької, Коротоаякської та Лебединської повітових училищних рад, виконував обов'язки директора Корочевської вчительської семінарії, займався інспектуванням народних училищ Курської губернії [23, арк.32-37]. Освічена, начитана людина, він прагнув дати гарну освіту своїм дітям, прищепити їм любов до книг і читання. Сергій Васильович згадував, як у дитинстві батько часто брав його з собою до майстерні та крамниці шкільних книг М.П.Балліна у Харкові [24, с.319]. За даними на 1889 р., надвірний радник (7 клас за “Табелем про ранги”) В.Й.Бородаєвський перебував у відставці, отримуючи “довольно значительную пенсию на должности инспектора народных училищ” [25, арк.2зв]. З листа дружини С.В.Бородаєвського Олександри Антонівни до їхнього онука Сержа дізнаємося, що Василь Йосипович помер у віці близько 60 років внаслідок нещасного випадку: переходячи ввечері темну вулицю, він вдарився грудьми об оглоблю підводи, що йшла йому назустріч. Це забиття й стало причиною передчасної смерті у грудні 1895 р. [26].

Крім Василя Йосиповича, педагогікою займалися й інші члени сім'ї Бородаєвських: його брат - Іван Йосипович - був учителем арифметики і геометрії у Сумському й Охтирському повітових училищах, штатним наглядачем Лебединського повітового училища [23, арк.46-47]; сестра (тітка й хрещена мати Сергія Васильовича) - Дар'я Йосипівна - наставницею Охтирського комісарівського жіночого училища [18, арк.168зв]. Тож не дивно, що педагогічну кар'єру обрали і його сини. Найстарший з них - Олександр Васильович (1865 р.н.) - наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. майже 30 років був інспектором народних училищ Харківської губернії по Лебединському повіту [27, арк.3]. Втративши під час революційних подій 1917-1920 рр. дружину та доньку, позбавлений пенсійного забезпечення, він був змушений доживати віку в притулку для літніх людей у Лебедині [17, с.30]. Третій син - Євген Васильович (1872 р.н.) - також певний час викладав математику у сільській народній школі, а 1901 р. вступив на службу до Міністерства фінансів, де послідовно обіймав посади ревізора інспекції та старшого контролера 3-го страхового відділення Управління державних ощадних кас [28, стлб.228; 29, стлб.263]. За часів Гетьманату П.П.Скоропадського він працював ревізором державних ощадних кас Української держави [30, арк.85]. Наймолодший син Бородаєвських - Володимир - як і його старший брат Сергій, навчався у 1-й Харківській чоловічій гімназії [31, арк.8]. Однак, захворівши на туберкульоз легенів, помер у віці 19 років [17, с.31].

Бородаєвські мали родинний маєток і 127 десятин землі у Зіньківському повіті Полтавської губернії [23, арк.31]. Але, очевидно, сім'я не проживала постійно в Зінькові, переїжджаючи до міст, куди отримував призначення на роботу Василь Йосипович: Охтирки, Лебедин та ін. Там С.В.Бородаєвський формувався в атмосфері народних традицій, обрядів і звичаїв, що заклали міцний фундамент любові до рідного краю, яку він зберіг протягом довгих років, проведених поза межами українських етнічних земель. Виразним свідченням любові вченого до малої батьківщини є той факт, що у 1900-1910-х роках, живучи у Санкт-Петербурзі, обіймаючи високі урядові посади, своїм публіцистичним псевдонімом він обрав етнонім *"Полтавець"*.

Релігійне виховання юнака здійснювалося у руслі православних приписів та канонів, які сповідувала вся родина. Слід зазначити, що його старший брат Олександр прийняв сан священника, однак згодом, за умов радянського режиму, він був змушений *"добровільно"* відмовитись від нього, щоб мати хоч якесь пенсійне забезпечення [27, арк.6]. Закладені в дитинстві релігійні переконання, Сергій Васильович теж зберіг протягом усього життя: в еміграції він був парафіянином української православної парафії у Подєбрадах, робив пожертви на проведення служби Божої [32, арк.2зв, 13, 19].

Як стверджувала Олександра Антонівна у згаданому вище листі до онука, В.Й.Бородаєвський продав маєток у Зінькові та почав винаймати *"большую и красивую виллу в Харькове, куда он окончательно переехал, захватив очень ценную мебель из старого имения"* [17, с.29]. Очевидно, це відбулося у другій половині 1870-х років, принаймні, до 1878 р. - початку навчання С.В.Бородаєвського у 1-й Харківській чоловічій гімназії, де перші чотири роки він був *"приходящим учеником"* [25, арк.2зв].

Варто зазначити, що наприкінці ХІХ ст. Харків, будучи центром однієї з дев'яти українських губерній, *"мав цілком московське обличчя"* [33, с.305] і тільки на його *"далеких окраїнах"* можна було почути українську мову, та й то нечисту. Дослідники побуту харківського суспільства у ХІХ ст. Д.І.Багалій та Д.П.Міллер стверджували, що *"малорусская стихия среди высшего слоя харьковского общества к началу XIX-го века совсем почти исчезла"* [34, с.939]. Не були *"українськими"* й навчальні заклади міста (гімназії, університет) - у них не викладалися українознавчі дисципліни, не

використовувалася українська мова. Очевидно, що проживання та навчання в зросійщеному середовищі Харкова відіграли певну роль, проте корінним чином не вплинули на формування такого компоненту особистості молодого людини, як національна самоідентифікація. Визнання підданства Російської імперії за умов відсутності власної державності, використання російської мови у спілкуванні не заважали С.В.Бородаєвському визнавати своє етнічне коріння й ідентифікувати себе як представника українського етносу.

Наприкінці ХІХ ст. Харківська губернія займала одне з перших місць у Російській імперії за кількістю гімназій і прогімназій. За підрахунками Д.І.Багалія та Д.П.Міллера, на 1881 р. у самому Харкові діяло 15 середніх навчальних закладів, у тому числі 3 чоловічі гімназії [34, с.654-655]. Відкриття у 1805 р. Харківського університету сприяло й появі першої у місті Слобідсько-Української гімназії. 1836 р. у зв'язку з виведенням з підпорядкування університету вона одержала назву Харківської губернської, а 1841 р., після виокремлення її паралельних класів у 2-гу гімназію, - 1-ї Харківської чоловічої гімназії. Як і решта класичних гімназій, вона була *“елітарним середнім навчально-виховним закладом, що забезпечував теоретичну, загальноосвітню та загальнокультурну підготовку юнаків”* [35, с.10]. Здобутий у ній атестат відкривав прямий шлях до університетської освіти.

У 1878 р. С.В.Бородаєвський вступив до підготовчого класу 1-ї Харківської чоловічої гімназії. Такі класи були відкриті 1872 р. з метою підготовки юнаків до навчання у гімназійному закладі. Щоб вступити до них, треба було мати певний об'єм знань з Закону Божого (виразне читання напам'ять 7 молитов), російської мови (вміння правильно читати й писати) і арифметики (вміння рахувати до 1000, складати та віднімати числа у межах 1000) [36, с.6]. Початкову освіту майбутній вчений, очевидно, отримав вдома. Прохання про його прийом до гімназії, у якому вказувався характер початкової освіти, не збереглося. Інших відомостей з цього питання знайти не вдалося. Однак дані аналогічних заяв інших гімназистів свідчать про досить поширену практику здобуття початкової освіти вдома [37].

Про гімназійні роки Сергія Васильовича, як і про його дитинство загалом, відомо небагато. Цінні відомості подає чернетка характеристики *“поведенія и нравственных качеств”* випускників гімназії, що, згідно з таємною пропозицією міністра народної освіти від 7 червня 1887 р. за №200, передавалася до університету, в якому ці випускники висловили намір продовжувати навчання. 19 червня 1889 р. така характеристика С.В.Бородаєвського була надіслана ректору Харківського університету [25, арк.6зв]. У ній повідомлялося, що навчання С.В.Бородаєвського в гімназії тривало 11 років (1878-1889), оскільки він двічі залишався на повторний рік - у підготовчому (не міг вступити до 1-го класу раніше, ніж йому виповнилося 10 років [38, с.314-315]) та 4-му класах. У цей період в гімназії працювали П.В.Тихонович - директор, викладач латинської і грецької мов, А.С.Шандорі - інспектор гімназії, викладач латинської і грецької мов, класний наставник С.В.Бородаєвського, М.Д.Линда - викладач російської мови та словесності, І.К.Шейдт - заслужений викладач математики, І.К.Прокопович - заслужений викладач історії й географії та ін. [39, арк.6]. Вихованець гімназії Копф згадував П.В.Тихоновича як *“превосходного знатока римской литературы и древностей”*, що користувався повагою в учнів [34, с.674]. Загалом, дослідники стану середньої освіти на Харківщині у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. відзначали досить високий освітній рівень викладачів чоловічих гімназій - 80% з них мали вищу освіту [40, с.11].

Перші чотири роки С.В.Бородаєвський був *“приходящим учеником”*, а, починаючи з 3-го класу, виховувався *“на полном казенном содержании в пансионе”* [25, арк.2зв]. Очевидно, послаблення батьківського контролю стало одним з факторів погіршення успішності та дисциплінованості хлопця. З цього приводу у характеристиці зазначалося: *“Он не лишен хороших способностей, но не отличался, особенно в средних классах, надлежащим усердием и добросовестностью в занятиях, занимаясь настолько, чтобы переходит из класса в класс, и лишь благодаря усиленному труду и истинному прилежанию в VIII классе он благополучно окончил гимназический курс”* [25, арк.9]. Це положення характеристики гімназиста Сергія Бородаєвського підтверджується і його оцінками. Якщо по закінченні 2-го класу середній бал С.В.Бородаєвського з російської словесності був *“4”*, латинської мови - *“4”*, математики - *“5”* [41, арк.12зв], то оцінки з зазначених предметів, отримані на письмовому іспиті зрілості у 8-му класі, були наступними: *“російський твір” - “3”*, *“латинське екстемпорале” - “2”*, *“математика” - “3”* [42, арк.1зв-2]. Аналогічна тенденція прослідковується і в атестації його поведінки, яка у підготовчому, 1-му, 2-му, 7-му, 8-му класах була відзначена оцінкою *“відмінно”*, а у 3 - 6-му класах - оцінкою *“добре”* [25, арк.2зв].

Загалом, низька успішність, пасивність гімназистів, велика кількість відрахувань, слабка підготовка абітурієнтів - поширені негативні риси гімназійної освіти останньої чверті ХІХ ст. - були наслідком її реформування у 1871 р. [43, с.92]. Затверджений 30 червня 1871 р. *“Статут гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти”*, що з деякими змінами діяв до 1917 р., загальноосвітній характер визнавав виключно за класичним гімназичним курсом, в основу якого *“положены оба древние языка; на латинский язык положено 49 час., на греческий 36 час., а на математику с физикой, математической географией и кратким естествоведением 37 час. [...] Остальным предметам отведено было очень скромное место”* [34, с.661]. Введені єдині державні навчальні програми з цих предметів, були перевантажені теоретичним матеріалом, який майже не закріплювався практично. Часто викладання стародавніх мов зводилося до граматичних вправ та зубріння. Така освіта не відповідала соціальному замовленню, не давала практичних навичок і вмінь, носила рутинний, схоластичний характер [44, с.13]. Тож, не дивно, що учні вже з перших класів втрачали інтерес до навчання, працюючи лише настільки, *“ищоб переходити з класу в клас”*. Найбільша кількість незадовільних оцінок припадала на латинську, російську мови та математику [43, с.105].

У згаданій вище характеристиці зверталася увага і на матеріальну спроможність родини Бородаєвських утримувати сина в університеті. З цього приводу укладач зазначав: *“Отец Бородаевского, хотя и находится в настоящее время в отставке, но, получая довольно значительную пенсию на должности инспектора народных училищ, может доставлять сыну достаточное содержание в высшем учебном заведении”* [25, арк.2зв, 9].

Отже, після закінчення 1-ї Харківської чоловічої гімназії у 1889 р. С.В.Бородаєвський вступив на юридичний факультет Харківського університету. Поряд з медичними, юридичні факультети були найчисленнішими у другій половині ХІХ ст. і користувалися особливою популярністю серед вихідців з дворянства, яких приваблювала перспектива подальшої державної служби [45, с.145].

Роки навчання С.В.Бородаєвського в університеті (1889-1893) припали на період дії, хоча вже дещо послабленої, контрреформи вищої освіти, що впроваджувалася Статутом 1884 р. Останній значно обмежив університетську автономію, суворо регламентував навчальний процес, не надавав студентам корпоративних прав тощо.

Статут 1884 р. запровадив і нову систему плати за навчання - гонорарну, за якою необхідно було внести 5 руб. за півріччя на користь університету та по 1 руб. за кожну тижневу годину на користь викладачів [46, с.8-9]. Така плата, що в середньому складала 50 руб., була *“большим обременением для студентов”* [47, с.258]. Ще більшим тягарем для збіднілих та середнього достатку родин, особливо в яких виховувалося декілька синів, стало її підвищення Комітетом міністрів до 100 руб. у відповідь на участь студентів у замаху на Олександра III 1 березня 1887 р. [45, с.149]. Очевидно, матеріальне становище родини Бородаєвських у цей період погіршало, і така плата за навчання одного з синів була для неї непомірною. Відомо, що у другому півріччі 1889/1890 н.р. від плати за навчання у 1-й Харківській чоловічій гімназії був звільнений наймолодший син Бородаєвських Володимир [31, арк.4]. За даними ж на перше півріччя 1892/1893 н.р., рішенням Правління Харківського університету від плати за навчання звільнявся студент II групи юридичного факультету Сергій Бородаєвський [48, с.7]. Варто зазначити, що надання таких пільг залежало не лише від рівня матеріальної забезпеченості, а й від успішності занять та поведінки студента [46, с.10].

У згаданому семестрі С.В.Бородаєвський також був удостоєний стипендії поручика Леоніда Болдирєва розміром у 250 руб. [48, с.7]. Ця стипендія була заснована у Харківському університеті 1869 р. на відсотки з капіталу в 5 тис. руб., пожертвованого генерал-майором Болдирєвим в пам'ять про його єдиного сина, що помер на військовій службі, та надавалася студенту, який походив зі спадкових дворян українських губерній, православного віросповідання, за умови *“хороших успехов, не менее 3 1/2 баллов в среднем выводе по факультетским предметам, и одобрительного поведения”* [49, с.2-3].

Отже, під час навчання в університеті С.В.Бородаєвський виявив *“добрі успіхи”* в опануванні предметів, що викладалися на юридичному факультеті. Очевидно, вони були зумовлені не лише прагненням здобути стипендію та звільнення від плати за навчання, а й особистим інтересом юнака до юриспруденції. Варто зазначити, що наприкінці ХІХ ст. специфіка юридичної освіти полягала у тому, що вона включала також елементи економічного знання, що у майбутньому стало основною сферою наукових інтересів С.В.Бородаєвського. Крім того, в період суспільних змін закономірним було зростання інтересу до політичної економії, історії, теорії права.

Згідно зі Статутом 1884 р. майбутні юристи мали опанувати такі фахові дисципліни, як римське право, цивільне право і судочинство, торговельне право і судочинство, кримінальне право і судочинство, історію російського права, державне, міжнародне, поліцейське, фінансове, церковне право, політичну економію, статистику, енциклопедію права, історію філософії права [50, с.85]. Основною формою занять залишалися лекції, відвідування яких було обов'язковим, особливо для студентів, що отримували стипендії та були звільнені від плати за навчання. Також на факультеті у процесі підготовки юристів багато уваги приділялося поєднанню теорії з практикою: студентів водили на судові засідання, що після реформи 1864 р. були відкриті для публіки. До проведення практичних занять залучалися члени Харківської судової палати, окружного суду. Професор кримінального права Л.Є.Владіміров регулярно проводив практичні заняття у формі ділової гри, тобто силами студентів організовував судовий процес на вказану тему, а потім аналізував допущені помилки та недоліки [51, с.18].

Крім уже згаданого Л.Є.Владімірова, викладачами С.В.Бородаєвського в Харківському університеті були добре відомі в наукових колах професори Л.Н.Загурський (римське право), О.І.Загоровський (цивільне право), П.І.Сокальський (торгівельне право), І.М.Собестіанський (історія російського права), В.П.Даневський (міжнародне право), М.Й.Куплеваський (державне право), К.К.Гаттенбергер

(поліцейське право), М.М.Алексєєнко (фінансове право), М.А.Остроумов (церковне право), Г.М.Цехановецький (політична економія), І.П.Сокальський (статистика), К.М.Ярош (енциклопедія права, історія філософії права). Це були визначні юристи того періоду, що виділялися своїми знаннями, науковими працями, активною громадською, просвітницькою, адміністративною діяльністю не лише в межах університету, але й країни загалом. Між ними та студентами встановлювалися добрі товариські відносини. Як згадували вихованці факультету, особливою популярністю серед студентів користувалися лекції К.К.Гаттенбергера, В.П.Данєвського, Л.Є.Владімірова. Так, К.К.Гаттенбергер *“читал ясно и литературно”*, *“представлялся [...] высоким идеалистом и истинным ученым”*, у свою чергу, В.П.Данєвський *“читал с большим азартом. Бил кулаком по кафедре и прибегал к красивым и громким фразам”* [33, с.172]. Лише К.М.Ярош викликав відкрите невдоволення студентів своєю опозиційністю до реформ 60-70-х років ХІХ ст. [33, с.171]. Визначними представниками економічної думки на факультеті були К.К.Гаттенбергер, П.І.Сокальський, Г.М.Цехановецький, М.М.Алексєєнко [45, с.185]. Очевидно, лекції цих професорів не минули безслідно для С.В.Бородаєвського й справили помітний вплив на подальше визначення кола його наукових зацікавлень.

Самі ж нахил і здібності С.В.Бородаєвського до наукової діяльності яскраво виявилися вже під час навчання в університеті: написана ним у 1892 р. конкурсна робота на тему *“Влияние станового становия особи на гражданскую правосознательность”* здобула премію імені Сергія Зарудного [52, с.142-143]. Ця премія розміром 101 руб. 75 коп. сріблом була запроваджена в Харківському університеті 1869 р. на честь призначення його вихованця таємного радника, статс-секретаря департаменту законів Державної ради Сергія Зарудного присутнім у правлячому Сенаті і видавалася щороку за кращий твір з юриспруденції [53, с.32]. На жаль, конкурсна робота Сергія Бородаєвського не збереглася, як і решта документів про його навчання в університеті, що загинули в роки Другої світової війни. Однак, певне уявлення про твір дає відгук на нього екстраординарного професора І.М.Собєстіанського, вміщений на сторінках *“Записок Харьковского Императорского Университета”* [54].

Як відзначав рецензент, робота С.Бородаєвського була написана на широкій джерельній базі. І хоча у короткій передмові до свого твору автор вказував на його реферативний характер, на те, що в роботі немає нічого такого, *“чего бы не встречалось в трудах тех из наших ученых, которые касались в своих книгах избранного (им) вопроса и сочинения которых он прочитывал как прилежный ученик”*, І.М.Собєстіанський підкреслював добру обізнаність студента не лише з літературою, а й з першоджерелами з даної проблематики, що дозволила йому навіть вступати в полеміку з деякими вченими [54, с.60]. Звертала на себе увагу продумана, чітка структура роботи, що у значній мірі обумовлювала правильність і повноту розкриття питання. У вступі, аналізу якого найбільше уваги приділив рецензент, С.Бородаєвський з'ясував значення терміну *“стан”* та час виникнення чотирьох основних станів у Російській імперії. На його переконання, *“сословия возникали постепенно, как возникали постепенно все более или менее сложные государственные учреждения, вырабатываемые самой жизнью и санкционируемые законодателем в видах достижения государственных целей”* [54, с.61]. В основній частині автор досить ґрунтовно виклав історію обраного ним питання, потім детально проаналізував тогочасне законодавство і, нарешті, з'ясував доцільність існування станових відмінностей у галузі цивільного права. У своєму дослідженні

С.Бородаєвський дійшов висновку, що *“особенности в гражданской правоспособности лица, находящиеся в зависимости от его принадлежности к тому или другому сословию, должны быть признаны безусловно вредными для государства и потому нежелательными”* [54, с.63]. Як рецензент, І.М.Собестіанський відзначив виказані в роботі Сергія Бородаєвського самостійність, начитаність, *“ясність”* мови та просив факультетську раду присудити її автору премією.

Свідченням старанності й наполегливості, відповідно високої успішності, С.В.Бородаєвського в опануванні університетського курсу стало присудження йому по закінченні університету диплому I ступеня [19, арк.1], адже, згідно з *“Правилами про проведення іспитів в Юридичній Комісії”*, для його здобуття вимагалось, щоб *“совокупность познаний испытуемого по римскому праву, по гражданскому праву и по уголовному праву были признаны комиссией весьма удовлетворительными и, кроме того, чтобы из общего числа отметок усного испытания по крайней мере половина была “весьма удовлетворительно”* [55, с.10].

Після закінчення Харківського університету С.В.Бородаєвський протягом двох років відбував військову службу підпоручиком 16-го мінгрельського гренадерського Його Імператорської Високості Великого Князя Дмитра Костянтиновича полку, що дислокувався у м.Тифліс на Кавказі [17, с.30]. У 1895 р., вийшовши у відставку, він почав працювати за фахом в окружному суді Тифліса [56, арк.150]. Однак, вже наступного року С.В.Бородаєвський переїхав до Санкт-Петербурга, з яким пов'язаний тривалий і визначний етап його біографії.

Отже, становлення С.В.Бородаєвського як особистості відбувалося під впливом соціального походження, родинного оточення, у період навчання в гімназії та університеті. На формування характеру, світоглядних переконань і громадсько-патріотичних поглядів юнака впливали, з одного боку, родинне виховання у душі любові до народних та національних традицій, з іншого, - зросійщене середовище в гімназії, університеті й у Харкові загалом. Цим пояснюється поєднання лояльного ставлення до діючого режиму, використання на службі й у побуті російської мови з визнанням своєї етнічної приналежності, утвердженням української національної свідомості та любові до батьківщини.

Гімназійні й університетські роки майбутнього вченого припали на період реакційної політики у галузі освіти. Потяг до знань та самоосвіти не був сформований під час навчання у 1-й Харківській чоловічій гімназії, а, очевидно, став результатом особистого прикладу в родинному середовищі Бородаєвських. Вибір С.В.Бородаєвським професії був типовим для представників його стану і відповідав особистим інтересам юнака. За умов відсутності чистої економічної галузі вищої освіти, що почала формуватися лише на початку ХХ ст., той об'єм економічних знань, що включався до навчальних програм юридичного факультету, став вагомим підґрунтям для формування його професійних та наукових інтересів.

1. Новый энциклопедический словарь / Под общ. ред. К.К.Арсеньева; издатели Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. - Т.7: Бобровников-Брачное право. - СПб.: Типография Акционерного Общества “Брокгауз-Ефрон”, [1912]. - 8 с., 976 стлб., 2 с., 9 л. илл., портр.

2. Сергій Бородаєвський // Українська дійсність. - Берлін, 1942. - 10 лютого. - Ч.5. - С.4.

3. Миконович Д. Проф. Сергій Бородаєвський / Д.Миконович // Краківські вісті. - 1942. - 14 лютого. - Ч.29 (476). - С.3.

4. Проф. Сергій Бородаєвський // Наступ. - Прага, 1942. - 22 лютого. - Ч.8 (133). - С.6.

5. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І.Витанович. - Нью-Йорк, 1964. - 624 с.

6. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964) / Б.Винар. - Мюнхен, 1965. - 119 с.
7. Марочко В.І. Бородаєвський / В.І.Марочко // Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. - Т.І: А-В. - К.: Наукова думка, 2003. - С.351.
8. Власенко В.М. Бородаєвський / В.М.Власенко // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І.М.Дзюба (співгол.), А.І.Жуковський (співгол.), О.М.Романів (співгол.) та ін. - Т.3: Біо-Бя. - К., 2004. - С.358.
9. Аліман М. Сергій Бородаєвський (1870-1942) / М.Аліман // Вісник Полтавської кооперативної ліги. - 2000. - №8. - С.2-4.
10. Власенко В.М. С.В.Бородаєвський про взаємовідносини земств і кооперації (до 135-ліття з дня народження вченого) / В.М.Власенко // Сумська старовина. - 2005. - №XV. - С.16-22.
11. Власенко В.М. Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С.В.Бородаєвського) // В.М.Власенко, В.В.Власенко // Сумський історико-архівний журнал. - 2005. - Вип.І. - С.11-22.
12. Глушан О.В. "Історія кооперації" С.В.Бородаєвського як пам'ятка української кооперативної думки / О.В.Глушан // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г.Морозова. - Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2010. - Вип. 12. - С.206-208.
13. До біографії С.В.Бородаєвського / Передмова і упорядкування В.Власенка // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.70-74.
14. Глушан О.В. С.В.Бородаєвський: документи до біографії / О.В.Глушан // Пам'ятки: археографічний щорічник. - 2009. - Т.10. - С.124-137.
15. Власенко В.М. Робота С.В.Бородаєвського в Українській Господарській Академії (штрихи до науково-педагогічної біографії) / В.М.Власенко, О.В.Глушан // Сумський історико-архівний журнал. - 2010. - №X-XI. - С.114-134.
16. Бородаєвський Сергій Васильович: Короткий біобібліографічний покажчик / Уклад.: В.М.Власенко, О.В.Глушан. - Суми: ФОП І.М.Панасенко, 2010. - 88 с.
17. З родини Бородаєвських / Передмова, упорядкування і примітки В.М.Власенка // Сумський історико-архівний журнал. - 2005. - Вип.І. - С.23-32.
18. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф.745, оп.6, спр.13, 246 арк.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, ф.І, од.зб.26729, 3 арк.
20. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отд.І. Краткий обзор епархии и монастыри. - М.: Типография В.Готье, 1852. - 4, 236 с., 1 л.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.3859, оп.1, спр.288, 629 арк.
22. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. - Полтава: Типо-Литография Полтавского Губернского Правления, 1898. - 16, 792, II с.
23. ДАСО, ф.523, оп.1, спр.66, 50 арк.
24. Бородаєвський С.В. Історія кооперації / С.В.Бородаєвський. - Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. - 438, 7 с.
25. Державний архів Харківської області (далі - ДАХО), ф.265, оп.1, спр.138, 130 арк.
26. Генеалогическое дерево Харьковской губернии [Електронний ресурс] // Харьковский частный музей городской усадьбы: [веб-сайт]. - Режим доступа: <http://ysadba.rider.com.ua/tree/b.htm>. - Заголовок з екрану (20.02.2011).
27. ДАСО, ф.Р-715, оп.1, спр.561, 30 арк.
28. Список личного состава Министерства Финансов на 1912 год / Составлен Общей Канцелярией Министерства Финансов. - СПб.: Издание Редакции "Вестника Финансов", 1912. - XXI, 4 с., 760 стлб., 58 с.
29. Список личного состава Министерства Финансов на 1914 год / Составлен Общей Канцелярией Министерства Финансов. - СПб.: Издание Редакции "Вестника Финансов", 1914. - XXIII, 4 с., 824 стлб., 63 с.
30. ЦДАВО України, ф.1509, оп.1, спр.6, 218 арк.
31. ДАХО, ф.265, оп.1, спр.142, 12 арк.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.269, оп.1, спр.507, 26 арк.
33. Харківський університет ХІХ - початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. - Т.2 / Уклад.: Б.П.Зайцев, В.Ю.Іващенко, В.І.Кадеєв та ін.; наук. ред.: С.І.Посохов. - Харків: Видавництво Сага, 2010. - 550 с.
34. Багалеї Д.І. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665-го по 1905-й год): Историческая монография: В 2-х т. / Д.И.Багалеї, Д.П.Миллер. - Т.2. ХІХ-й и начало ХХ-го века. - Харьков: Типография и литография М.Зильберберг и С-вья, 1912. - 982 с.
35. Лугаєва Т.В. Теорія і практика організації освіти учнів у гімназіях Харкова другої половини ХІХ - початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т.В.Лугаєва. - Харків, 1998. - 18 с.
36. Правила для приемных, переводных и окончательных испытаний в гимназиях Харьковского учебного округа, вновь рассмотренные и утвержденные Советом при попечителе Харьковского учебного округа 24 марта 1867 года. - Харьков: Университетская типография, 1867. - 20 с.
37. ДАХО, ф.265, оп.1, спр.58.

38. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С.Сірополко. - К.: Наукова думка, 2001. - 912 с.
39. ДАХО, ф.265, оп.1, спр.106, 11 арк.
40. Мартинова І.С. Розвиток середньої освіти на Харківщині у другій половині XIX - на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.С.Мартинова. - Харків, 2005. - 15 с.
41. ДАХО, ф.265, оп.2, спр.1, 41 арк.
42. ДАХО, ф.265, оп.1, спр.139, 2 арк.
43. Ганелин Ш.И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века / Ш.И.Ганелин. - 2-е испр. и доп. изд. - М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1954. - 304 с.
44. Бабіна О.І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX - на початку XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.І.Бабіна. - К., 2000. - 20 с.
45. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / В.С.Бакіров, В.М.Духопельников, Б.П.Зайцев та ін. - Харків: Фоліо, 2004. - 750 с.
46. Правила для студентов и сторонних слушателей Императорских российских университетов. - Харьков: Университетская типография, 1892. - 34, IV с.
47. Багалея Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Д.И.Багалея, Н.Ф.Сумцов, В.П.Бузескул. - Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. - VIII, 330, XIV с.
48. Алфавитный список студентов и посторонних слушателей Императорского Харьковского университета за осеннее полугодие 1892 года. - Харьков: Университетская типография, 1892. - 76 с.
49. Правила стипендий и премий, существующих при Императорском Харьковском университете на счет капиталов, пожертвованных университету для этой цели разными лицами. - Харьков: Университетская типография, 1886. - 20 с.
50. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1892 г. // Записки Императорского Харьковского Университета. - 1893. - Кн.2. - С.85-212.
51. Павлова Т.Г. Сто лет спустя после юбилея / Т.Г.Павлова // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. М.П. Чубинского и Д.И.Багалея. - Репринтное переизд. - Харьков: Издательство САГА, 2007. - С.5-32.
52. Загурский Л.Н. Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского Университета / Л.Н.Загурский. - Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. - 162 с.
53. Правительственные распоряжения // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1869. - Ч.141. - С.27-66.
54. Собестианский И. Разбор двух сочинений, представленных для соискания премии Зарудного / И.Собестианский // Записки Императорского Харьковского Университета. - 1893. - Кн.2. - С.57-63.
55. Правила, требования и программы испытаний в комиссии юридической, утвержденные г.Министром Народного Просвещения 10 декабря 1890 года. - Харьков: Университетская типография, 1894. - 56 с.
56. ЦДАВО України, ф.3859, оп.1, спр.230, 307 арк.

Глушан Е.В. Становление личности С.В.Бородаевского: детские и юношеские годы

В статье освещаются обстоятельства и факторы становления С.В.Бородаевского как личности в детские и юношеские годы. Проанализировано влияние семейного окружения и воспитания, мест рождения и проживания, гимназической и университетской среды на формирование характера и мировоззрения ученого.

Glushan O.V. Formation of person S.V.Borodaevsky: children's and youthful years

The circumstances and factors of formation of S.V.Borodaevsky as persons in children's and youthful years are covered in the article. The influence of the family environment and education, the birthplaces and residing, the gymnasia and university environment on formation of character and outlook of the scientist is analyzed.